

УДК: 811.512.154

Канатбекова А. К., магистрант
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КОНТЕКСТТИК АНТОНИМДЕР

Макалада көбүнесе көркөм тексттерде колдонулган контексттик антонимдер жана алардын семантикасы, морфологиялык, синтаксисттик белгилери каралган. Контексттик антонимдер – өз алдынча турганда карама-каршы болбостон, текст ичинде гана антонимдик кызматты аткарган сөздөр. Кыргыз лексикасында колдонулган бардык эле сөздөр текст ичинде контексттик антоним болуу мүмкүнчүлүгү бар. Алар бири экинчисине туш келди эле башаламан карама-каршы коюла бербестен, антоним болгон түгөйлөрдүн белгилүү бир жалпылыгы эске алынат. Текст ичинде бир гана сөздөр эле эмес, сөз айкаштары, сүйлөмдөр да бирине-бири карама-каршы болуп калган учурлар болот.

Өзөктүү сөздөр: антоним, контекст, лексикология, окуу китептери, стиль, сүйлөм, сөз, кыргыз тили, фразеологизм, көркөм чыгарма, поэзия, макал-лакап, текст, кеп.

Канатбекова А. К., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанова, Кыргызстан

КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ АНТОНИМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В этой статье рассматриваются контекстные антонимы, которые чаще всего используются в художественных текстах, и их семантические, морфологические и синтаксические признаки. Контекстные антонимы - это слова, которые выполняют антонимическую функцию только в тексте, а не противопоставляются друг другу, когда они стоят сами по себе. Все слова, используемые в Кыргызской лексике, могут быть контекстными антонимами в тексте. Они не только случайным образом противопоставляют одно другому, но и учитывают определенную общую черту пары, которая является антонимом. Бывают случаи, когда в тексте не только слова, но и фразы, предложения становятся противоположностями друг другу.

Ключевые слова: антоним, контекст, лексикология, учебники, стиль, предложение, слово, кыргызский язык, фразеологизм, художественное произведение, поэзия, пословица, текст, речь.

Kanatbekova A. K., undergraduate
IGU K. Tynystanov, Kyrgyzstan

CONTEXTUAL ANTONYMS IN KYRGYZ LANGUAGE

This article deals with contextual antonyms, which are most often used in literary texts, and their semantic, morphological and syntactic features. Contextual antonyms are words that perform an antonymous function only in the text, and are not opposed to each other when they stand on their own. All words used in the Kyrgyz vocabulary can be contextual antonyms in the text. They not only randomly oppose one another, but also take into account a certain common feature of the couple, which is an antonym. There are cases when in the text not only words, but also phrases, sentences become opposites to each other.

Key words: antonym, context, lexicology, textbooks, style, sentence, word, Kyrgyz

language, phraseological unit, work of art, poetry, proverb, text, speech.

Кыргыз тилинде карама-каршы маанилердин берилиши жеке эле нагыз антонимдер менен гана чектелбейт. Себеби антонимдер оозеки кепте гана колдонулбастан, элдик оозеки чыгармачылыкта, акын-жазуучулардын чыгармаларында кезигери илимий изилдөөлөрдө, окуу китептеринде белгилүү. Текст ичинде гана бирине-бири карама-каршылыкты жаратып, ал эми тексттен сырткары өз алдынча турганда карама-каршы боло албаган антонимдер тил илиминде **контексттик антонимдер** деп аталарын лексикология илими менен таанышкандан бери окуп келебиз. Адегенде контексттик антонимдер жөнүндө окумуштуулардын ой-пикирлерине токтолуп кетели. “Жеке турганда карама-каршы маани бере албаган, белгилүү бир контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. Мисалы:

Ынак жолдош жүрөгүндүн кымбаты,

Ынак жолдош тилегиндин сырдашы.

Жаман жолдош кадырыңды кетирет,

Жаман жолдош жалыныңды өчүрөт.

Бул контекстте *ынак* жана *жаман* бири-бирине карама-каршы мааниде турат, бирок бул эки сөздү контексттен сырткары ала турган болсок, анда антоним боло алышпайт” [5: 31].

“Өз бетинче турганда карама-каршы мааниде болбогон, бирок белгилүү бир контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. Мисалы: “Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат” деген макалдагы билек менен билим, бир менен миң деген сөздөр өз алдынча антоним болбосо да, ушул контексттин ичинде булар бири-бирине карама-каршы маанини көрсөтүп, антоним боло алышты” [1: 16].

“Жеке турганда карама-каршы маани бере албаган, бирок белгилүү бир кептик жагдайда, тигил же бул контекстте гана карама-каршы маанини билдирген сөздөр контексттик антонимдер деп аталат. Мисалы: “Зайыбы жаман лөк өз үйүндө кор, зайыбы жакшы чор эл көзүнө зор”. Бул сүйлөмдөрдөгү лөк-кедей, жакыр, лөк-чор деген сөздөрдүн биринчи түгөйлөрү колунда байлыгы, бийлиги бар адамдарды, экинчи түгөйлөрү кембагал, жарды адамдарды атап, контексттик антоним болду” [5: 152].

Жогоруда изилдөөчүлөр белгилеп өткөндөй, контексттик антонимдердин негизги өзгөчөлүгү – контекстте гана пайда болуп, андан сырткары өз алдынча турганда өздөрүнүн антонимдик касиетин жоготкондугу. Ошондой эле контексттик антонимдер карама-каршылыктын туруктуу эместиги, бирдей стилге таандык болбогондугу менен нагыз антонимдерден айырмаланып турат.

Мисалы:

Ким берсе да **жакшы** берген бактымды,
Ким койсо да **жаман** койгон атымды.
Ушакчыдан не кылам деп сурам,
-Беш тыйынга мага сат, - дейт - даңкыңды...
Таш идишке куйса керек атымды,
Таттуу идишке куйса керек атымды.
Кароолчудан не кылам деп сурам,
-Балам алсын, бекер бер,- дейт - даңкыңды. (А. Осмонов “Мен кыргыздын акыны”)

Жогорудагы ыр саптарында кездешкен *жакшы-жаман* сөздөрү – нагыз антонимдер. Буларда карама-каршылык туруктуу, анткени текст ичинде да, тексттен сырткары да антонимдик касиетин жоготпойт. *Жакшы-жаман* антонимдик түгөйлөрүнүн жалпы белгиси адам баласына тиешелүү сапатты билдирет. Ал эми *таш-таттуу* антонимдеринин контексттеги жалпы белгиси, идиштин сыпатын өтмө мааниде көрсөтсө, өз алдынча турганда *таш* заттык мааниде, *таттуу* сыпаттык мааниде болору белгилүү. Булардын карама-каршылыгы туруктуу эмес, тактап айтканда, контексттен сырткары антонимдик касиетке ээ боло алышпайт.

Айрым учурларда бир эле текстте бир нече контексттик антонимдер болуп калышы мүмкүн. Буга карата төмөндөгүдөй мисалдардан келтирели:

Өңгө жалган, өлүм ак,
Өлүмдүн адил бийлиги.
Аябайт асыл жаныңды,

Карабайт алтын кийминди (А. Осмонов). Бул ыр саптарындагы *өңгө-өлүм* контексттик антонимдери өз алдынча турганда бири-бирине карама-каршы болбойт деп ишеничтүү түрдө айта алабыз. Анткени *өңгө* - ат атооч, *өлүм* – зат атооч, экөө – таптакыр эки башка маанидеги сөздөр. Ал эми *жалган-ак* түгөйлөрү – экөө тең сын атооч, “ак” сөзү “чындык” деген сөздү билдирип, текстте өтмө мааниде колдонулду. Демек, контексттик антонимдердин түгөйлөрү бирдей жалпылыкты билдиргени менен, айрым жагдайларда эки башка сөз түркүмдөрүнөн болуп калышы да ыктымал экендигин жогорудагы мисалдар менен далилдей алдык.

Нагыз антонимдер сыңары, контексттик антонимдер да турмуштук зарылчылыктан жаралары белгилүү. Контексттик антонимдердин өзгөчөлүгү – текстке көркөмдүүлүк берип тургандыгы. Ошондуктан алар адабий көркөм чыгармаларда, поэзияда, макал-лакаптарда көбүнесе өтмө мааниде активдүү колдонуларын төмөндөгү мисалдардан байкаса болот:

1. Ушу заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман. (Арстанбек Буйлаш уулу “Тар заман”)
2. **Акча** тапкан бай эмес, **акыл** тапкан бай.

3. **Бардык** жигит *кыз* тандайт, **бактылуу** жигит *уз* тандайт.

4. **Билеги** күчтүү **бирди** жыгат, **билими** күчтүү **миңди** жыгат.

Жогорудагы биринчи мисалда бир сүйлөм экинчи сүйлөмгө карама-каршы мааниде тургандыгы көрүнүп турат. Сүйлөм ичиндеги *бар заман-зар заман* контексттик антонимдери татаал сөздөр, *ачуулуу-бечара* контексттик антонимдери жөнөкөй сөздөрдөн болду. Бул ыр саптары тар заман жөнүндө жана ошол тар заман колунда бар, телегейи тегиз адамдар үчүн барчылыктын заманы болсо, ал эми колунда жок кедей адамдар үчүн жокчулуктун заманы экендигин айткан. *Бай-кедей*, *бар-жок* нагыз антонимдери текст ичинде *азуулуу-бечара*, *бар заман-зар заман* сөздөрү менен өтмө мааниде колдонулду. Синтаксисттик кызматы боюнча *бар заман* – *тар заман* сүйлөмдүн аяккы чегинде туруп, баяндоочтук милдетти аткаrsa, *азуулууга-бечарага* антонимдик түгөйлөрү “кимге?” деген суроого жооп берип, толуктоочтун милдетин аткарды. Демек, текст ичинде жеке эле сөздөр гана карама-каршы болбостон, сөз айкаштары, сүйлөмдөр да карама-каршы мааниде болуп калышы ыктымал. Экинчи мисалда колдонулган *акча-акыл* контексттик антонимдери зат атооч сөз түркүмүнөн, анын ичинен акыл – абстрактуу, акча – конкреттүү аталыш. Бул макалдагы логикалык басым “акыл” сөзүнө коюлуп, негизги маани акылдуулук жөнүндө болуп жаткандыгы байкалып турат. Үчүнчү макалдагы контексттик антонимдер – *бардык-бактылуу*, *кыз-уз*. *Бардык* – жалпы ат атооч, *бактылуу* – сын атооч, *кыз менен уз* – конкреттүү зат атооч. Тексттен сырткары өз алдынча турганда “уз” деген кыз кишиге тиешелүү сапат. Кыргыз элинде саймачы, түймөчү, бычмачы, токуучу жана башка элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн салттарын толук сактап кармаган аял затын уз айымдар деп атап коюшарын билебиз. Ал эми жогорудагы “*Бардык жигит кыз тандайт, бактылуу жигит уз тандайт*” макалында *кыз менен уз* текст ичинде карама-каршы маанини туюнтуруп калышты. Төртүнчү мисалдагы *билек-билим* зат атооч, *бир-миң* сан атооч сөз түркүмдөрүнөн болду. Сүйлөмгө синтаксисттик талдоо жүргүзө турган болсок, *билек-билим* контексттик антонимдери “күчтүү” сын атоочу менен биргеликте “ким?” деген суроого жооп берип, сүйдөмдө негизги ойду билдирип, ээлик милдетти аткарды. Ал эми *бир* менен *миң* табыш жөндөмөсүнүн -ды(-ди) мүчөсү аркылуу сүйлөмдө толуктоочтук милдетти аткарды. Бул макалда билек менен билимди, бир менен миңди салыштыруу менен билимдүүлүктүн артыкчылыктары белгиленип көрсөтүлдү.

Контексттик антонимдерди туруктуу сөз айкаштарынан да кездештирүүгө болорун айрым окумуштуулар белгилеп өтүшкөн. Буга карата төмөндөгүдөй мисалдардан келтирели: “Ошондо карыялар ак сакалдарын жайкалтып, акыл чайкап, эмгегинен **баар тапкандарга** алкыш

айтып, атасынын кашыктап чогултканын чөмүчтөп чачкандарга эсиңе кел деп, кепке чакырышат. Эмгекчил адамдын эл алдында жүзү жарык экендигин, ал эми берилген иштин майын чыгара албастан, чөп башылап жүргөн ак капталдардын колу кыска, жолу жука болорун ишендире айткан” (“Кырчын”). Бул көркөм тексттеги фразеологизмдер:

1) *Эмгегинен баар тапкандар* - таман акы, маңдай тер менен иштеп, акча таап, эмгек кылгандар.

2) *Атасынын кашыктап чогултканын чөмүчтөп чачкандар* – эч кандай эмгек кылбастан, тескерисинче ата-энесинин кадыр-баркын түшүрүп, жаман жолго түшкөн жалкоо адамдар.

3) *Иштин майын чыгара албастан, чөп башылап жүргөн ак капталдар* – колунун учу менен гана кыймылдап, эптеп-септеп оокат кылгандар.

Жогорудагы биринчи фразеологизмде, жалпысынан, эмгекчил адамдар жөнүндө, ал эми экинчи жана үчүнчү туруктуу сөз айкашында жалкоо адамдар жөнүндө айтылып, текст ичинде бири-бирине карама-каршы маанини жаратышкандыгын байкаса болот. Жогорудагы текстте бир эле фразеологизмге эки фразеологизмдин каршы коюлгандыгы көрүнүп турат. Тактап айтканда, *эмгегинен баар тапкандарга атасынын кашыктап чогултканын чөмүчтөп чачкандар* менен *иштин майын чыгара албастан, чөп башылап жүргөн ак капталдар* карама-каршы болушту.

Контексттик антонимдердин көркөм чыгармаларда көп колдонулушунун дагы бир себеби бардык эле сөздөр бири-бири менен текст ичинде контексттик антонимдеш боло алгандыгында. Бирок алар башаламан эле карама-каршы коюла бербестен, контекстте семантикалык жылышка, өзгөрүүгө учурап, бири-бири менен белгилүү бир жалпылыкты түзөрүн эске алуубуз керек. Бул айтылган ойду далилдөө үчүн дагы бир нече мисалдардан келтирели:

1. **Үргөндөр** көп, **тиштегендер** аз,
Сүйлөгөндөр көп, **иштегендер** аз.
2. **Жалкоонун** жаны, **байдын** малы ардактуу.
3. **Баймын** деп мактанба, **жокмун** деп суктанба.
4. **Тоноочу** болуп келгенге,
Кылычы даяр кыргыздын.
Жолоочу болуп келгенге,
Кымызы даяр кыргыздын

Жогорудагы биринчи мисалдагы *үргөндөр-тиштегендер*, *сүйлөгөндөр-иштегендер* текст ичинде гана карама-каршы маанини жаратып, контексттик антонимдер болду. Булар өз алдынча турганда антонимдик касиетке ээ эмес. Бул антонимдик түгөйлөр сүйлөм ичинде ээлик милдетти аткарышты. Морфологиялык белгилери боюнча: үр

(буйрук этиш) + ган(атоочтук) + лар(көптүктү уюштуруучу мүчө)= үргөндөр, тиш(зат атооч)+ла(этиштен этиш жасоочу мүчө)+ган(атоочтук)+лар(көптүктү уюштуруучу мүчө)=тиштегендер, сүйлө(буйрук этиш) + ган(атоочтук)+лар (көптүктү уюштуруучу мүчө) = сүйлөгөндөр, иште(буйрук этиш) + ган(атоочтук) + лар(көптүктү уюштуруучу мүчө)=иштегендер.

Экинчи макалдагы *жалкоо-бай* контексттик антонимдери өз алдынча турганда *жалкоо* сөзү *эмгекчил* сөзү менен, *бай* сөзү *кедей* сөзү менен карама-каршы мааниде турушат. Ал эми жогорудагы макал текстинде *жалкоо* сөзү адамдын жаны менен, *бай* сөзү адамдын малы менен салыштырылып, *мал менен жанга* логикалык басым жасалып, *бай менен жалкоо* контексттик антоним болуп калгандыгы байкалып турат. Сүйлөмдөгү синтаксисттик кызматы боюнча *жалкоо-бай* антонимдик түгөйлөрүнө илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү аркылуу “кимдин?” деген суроого жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарды.

Үчүнчү мисалдагы контексттик антонимдер - *бай* менен *жок*. Өз алдынча турганда *бай* сөзү *кедей* сөзү менен, *жок* сөзү *бар* сөзү менен антонимдеш экендигин билебиз. Сүйлөмдө “кантип?” деген суроого жооп берип, бышыктоочтук милдетти аткарышты. *Бай-жок* антонимдик түгөйлөрүнө 1-жактын (-мын) жак мүчөсү жалганып жасалды.

Төртүнчү макал текстинде *тоноочу-жолоочу, кылычы-кымызы* текст ичинде гана карама-каршы мааниде туруп контексттик антонимдер болгондугун баамдасак болот. Бул макал текстинде “кыргыздын” сөзүнө логикалык басым жасалып, *тоноочу* менен *жолоочу, кылычы* менен *кымызы* бири-бирине өтмө мааниде салыштырылып колдонулду. Тоно (этиш) + оо (кыймыл атооч) + чы (сөз жасоочу мүчө)=тоноочу, жол (зат атооч) + оочу (атоочтуктун мүчөсү) = жолоочу. Кылыч, кымыз зат атоочторуна 3-жактын жак мүчөсү (-ы) уланды.

Демек, контексттик антонимдер өз алдынча турганда эч кандай антонимдик касиетке ээ боло алышпагандыгын жогорудагы мисалдар менен далилдей алдык. Көркөм чыгармаларды, ыр саптарын, макал-лакаптарды көркүнө чыгаруу, аларды окурманга ийине жетире түшүндүрүү максатында контексттик антонимдер колдонулат деп айтсак болот. Алардын нагыз антонимдер менен болгон айырмасы чыгармага көркөмдүүлүк, образдуулук берип тургандыгы аркылуу аныкталат.

Адабияттар:

1. Акунова Р., Райымбекова М. Азыркы кыргыз тили. Лексика. - Бишкек, 2005.
2. Дунканаев А. Дидактикалык чыгармалардын тили. Макал – текст. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясы, 2016.
3. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин

лексикологиясы жана лексикографиясы. - Бишкек, 2013.

4. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн Усупбеков Ж. - Фрунзе, 1982.
5. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. - Фрунзе, 1971.
6. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. - Бишкек, 1999.